

Μεταφράζοντας την Ελλάδα

Gail HOLST-WARHAFT

ΧΑΙΡΟΜΑΙ πολύ που βρίσκομαι σήμερα μαζί σας. Εδώ, στην όμορφη Κρήτη, στο πανέμορφο Ρέθυμνο και σ' ένα Πανεπιστήμιο που παράγει σπουδαίο πνευματικό έργο.

Συγχαίρω και ευχαριστώ όλο το προσωπικό, όλους τους πανεπιστημιακούς και τους φοιτητές. Ευχαριστώ τον αντιπρύτανη του Πανεπιστημίου Κρήτης κ. Σπανουδάκη και τον δήμαρχο Ρεθύμνου κ. Μαρινάκη. Ιδιαίτερα ευχαριστώ την κοσμήτορα της Φιλοσοφικής Σχολής, την κυρία Αγγέλα Καστρινάκη, που είχε την ευγενή καλοσύνη να με καλέσει. Είναι μεγάλη τιμή για μένα. Μα είναι και μια ευκαιρία να γίνει αυτή η συζήτηση απόψε. Ευχαριστώ όλους όσους βοήθησαν, αλλά και όλους εσάς που είστε εδώ απόψε. Συγχαρητήρια για την άρτια οργάνωση της εκδήλωσης.

Τι σημαίνει να μεταφράζει κανείς μια χώρα ή καλύτερα έναν πολιτισμό;

Για μένα ήταν μια μεγάλη προσπάθεια να μεταφέρω το πάθος μου στους αγγλόφωνους, και σ' αυτούς που δεν ξέρανε ούτε τη μουσική, ούτε την ποίηση που ανεκάλυψα στην Ελλάδα από τις πρώτες μέρες που έφτασα εδώ. Ίσως ήμουν τυχερή που ανεκάλυψα την Ελλάδα σε μια στιγμή που και η μουσική και η λογοτεχνία ήταν στην κορυφή τους, αλλά αυτό δεν το ήξερα. Για μένα η Ελλάδα ήταν ένα μαγικό τοπίο—ήθελα να τη ρουφήξω, να καταλάβω τη γλώσσα, τη μουσική που άκουγα γύρω μου, τον χορό, την ομορφιά του τοπίου. Πρέπει να πω ότι ήταν σαν ερωτική σχέση αυτή που απέκτησα για μια ως τότε άγνωστη χώρα.

Και παρόλο που ζω σχεδόν 40 χρόνια έξω από την Ελλάδα πια, συνεχίζω να κρατάω μια άμεση σχέση με τη δεύτερή μου πατρίδα. Γράφω για την Ελλάδα, μεταφράζω ελληνική λογοτεχνία, αλληλογραφώ με έλληνες φίλους και ζω την εσωτερική μου ζωή στην Ελλάδα.

Δεν νομίζω ότι θέλετε να ακούσετε από μένα μια θεωρία για τη μετάφραση, ούτε μια ακαδημαϊκή παρουσίαση για το Μοιρολόι, το Ρεμπέτικο ή την Ποίηση. Το ενδιαφέρον, αν πράγματι υπάρχει ενδιαφέρον, θα είναι πώς μια νεαρή κοπέλα, ξένη, που δεν ήξερε ούτε μία ελληνική λέξη, μπήκε σ' αυτόν τον κόσμο της μουσικής και της λογοτεχνίας, και τι ήταν αυτό που την τράβηξε τόσο πολύ.

Αυτή είναι μια ιστορία με πολλά κεφάλαια, αλλά θα προσπαθήσω να σας την ιστορήσω σύντομα, και μακάρι να αποδείξω ότι δεν είναι ξεχωριστά κομμάτια αυτά, αλλά αποτελούν έναν κύκλο, μια ενότητα.

Κι αφού ήταν το πρώτο βιβλίο μου κι έγινε κάπως γνωστό, θ' αρχίσω με τον «Δρόμο» [μου] για το Ρεμπέτικο».¹

Κεφάλαιο πρώτο: το Ρεμπέτικο

Ήρθα για πρώτη φορά στην Ελλάδα στα 1966 και άκουγα γύρω μου μουσική. Στην αρχή δεν ξεχώριζα τη μία μουσική από την άλλη, σιγά-σιγά όμως κατάλαβα τι ήταν το Ρεμπέτικο και τι ήταν η μουσική του Θεοδωράκη.

Όταν αποφάσισα να γυρίσω στην Αυστραλία στα 1968, πήρα ελάχιστα πράγματα μαζί μου, αλλά τρία απ' αυτά είχαν μεγάλη σημασία για το μέλλον μου. Το πρώτο ήταν ένας δίσκος του Θεοδωράκη, ο «Επιτάφιος» με τον Μπιθικώτση και τον Χιώτη στο μπουζούκι. Το δεύτερο ήταν ένα βιβλίο του Ηλία Πετρόπουλου, τα «Ρεμπέτικα Τραγούδια». Και τα δύο εξαφανίστηκαν από τα μαγαζιά τον Απρίλιο του 1967, το πρώτο με την απαγόρευση της μουσικής του Θεοδωράκη και το δεύτερο με τη λογοκρισία. Το τρίτο πράγμα ήταν ένας δίσκος της Σωτηρίας Μπέλλου, που μόλις είχε κυκλοφορήσει. Με αυτά τα τρία πράγματα άρχισα τη μύησή μου στην ελληνική μουσική και ποίηση.

Μέχρι να γυρίσω στην Ελλάδα το 1974, είχα ακούσει τους δίσκους εκατοντάδες φορές και, μ' ένα λεξικό, είχα καταφέρει να διαβάσω το βιβλίο του Πετρόπουλου.

Στα 5-6 χρόνια που ζούσα στο Σίδνεϋ, εκτός που έγινα δημοσιογράφος, σπούδασα τσέμπαλο στο Ωδείο και μπήκα στους κύκλους των Ελλήνων που είχαν οργανωθεί εναντίον της Χούντας. Σκέφτηκα να σπουδάσω και εθνομουσικολογία και να επικεντρώσω τη μελέτη μου στην ελληνική μουσική που όλο και πιο πολύ μου τραβούσε το ενδιαφέρον.

Πήρα μια μικρή υποτροφία από την Κυβέρνηση της Αυστραλίας για τη μελέτη μου και επέστρεψα πάλι στην Αθήνα το 1974. Κατάλαβα ότι ίσως θα ήταν αρκετά δύσκολο να βρω τις πληροφορίες που ήθελα κι ακόμα πιο δύσκολο να μεταφέρω αυτό το υλικό σε ανθρώπους που δεν είχαν ακούσει τη μουσική και δεν είχαν δει τους χορούς (υπενθυμίζω ότι όλα αυτά ήταν πριν από το Ίντερνετ και το Youtube).

¹ [Γκαίηλ Χολστ, *Δρόμος για το Ρεμπέτικο: Άρθρα για το ρεμπέτικο τραγούδι από τον ελληνικό τύπο (1947-76)*, μτφρ. Νίκος Σαββάτης, Αθήνα: Αγγλοελληνικές εκδόσεις, 1977 και Gail HOLST, *Road to Rembetika: Music of a Greek Sub-Culture: Songs of Love, Sorrow and Hashish*. Αθήνα: Denise Harvey and Company, 1983 (5η έκδοση = Λίμνη Ευβοίας; Denise Harvey, 2014).]

Αν δεν είχα την καλή τύχη να γνωρίσω τον Θανάση Αθανασίου, θα έγραφα ίσως ένα βιβλίο για το Ρεμπέτικο, αλλά δεν θα είχε την ίδια «γεύση». Χωρίς τον Θανάση που είχε παίξει με τον Μπάτη, με τον Αρτέμη, με τον Στράτο και τον Παπαϊωάννου και που μου εξιστορούσε τις εμπειρίες του σ' εκείνο το περιβάλλον, δεν θα είχε την αμεσότητα που έχει αυτή η μελέτη.

Κατάλαβα τότε ότι αντί να γράφω ως δημοσιογράφος ή ως μουσικολόγος έπρεπε να γράψω κάτι που θα μπορούσε να διαβάσει με όρεξη και ο ίδιος ο Θανάσης.

Κεφάλαιο δεύτερο: ο Θεοδωράκης και η Ελληνική Ποίηση

Ακούγοντας τον «Επιτάφιο» του Θεοδωράκη άρχισα σιγά-σιγά να μαθαίνω την ποιητική ελληνική γλώσσα. Ακόμα ψάχνω για ένα αντίστοιχο φαινόμενο σε άλλη χώρα με αυτό που έγινε στην Ελλάδα τη δεκαετία του '60. Δηλαδή το πάντρεμα της σύγχρονης σοβαρής ποίησης με το λαϊκό στοιχείο των ρεμπέτικων τραγουδιών. Ακόμα ανατριχιάζω ακούγοντας το καταπληκτικό Ζεϊμπέκικο, που για μένα είναι ο θησαυρός του κύκλου «Μέρα Μαγιού».

Ακούω το μπουζούκι του Χιώτη στην εισαγωγή, όταν μπαίνει, αντί για μια θηλυκή φωνή, τη φωνή μιας Μάνας, η καθαρή αρσενική φωνή του Μπιθικώτση, που αποδίδει θαυμάσια τον πόνο της μάνας.

Ακούω και τον στίχο του Ρίτσου *Μέρα Μαγιού μου μίσηνες, μέρα Μαγιού σε χάνω...* Ακούω στο αποκορύφωμα του τραγουδιού μια φράση που σε κάνει να σηκώσεις τα χέρια σου και να πεις «Δεν μεταφράζε-ται αυτό»: *Άρμεγες με τα μάτια σου το φως της Οικουμένης*.

Ωραίος τρόπος να μάθει κανείς τα Ελληνικά!

Πάλι αισθάνθηκα το χρέος να μεταφέρω αυτό το πάντρεμα Ποίησης και Μουσικής στον ξένο κόσμο, εκτός Ελλάδας δηλαδή, για να καταλάβουν το θαύμα που είχε γίνει την εποχή εκείνη με τη μελοποίηση της Ποίησης από τον Θεοδωράκη και τον Χατζιδάκι.

Η ιδέα ότι μια μέρα θα έπαιζα στην Ορχήστρα του Θεοδωράκη, μπορώ να πω ότι δεν είχε περάσει από τον νου μου, αλλά έγινε κι αυτή η συνεργασία [με τον Θεοδωράκη] και προέκυψε το βιβλίο: «Μίκης Θεοδωράκης: Μύθος και πολιτική στη σύγχρονη ελληνική μουσική»,² ένα βιβλίο όπου προσπαθώ να δείξω ότι ο Θεοδωράκης δεν ήταν μόνο ένας

² [Gail HOLST, *Theodorakis: Myth & Politics in Modern Greek Music*. Amsterdam: Adolf M. Hakkert, 1980 = Γκαίηλ Χολστ, *Μίκης Θεοδωράκης: Μύθος και πολιτική στη σύγχρονη ελληνική μουσική*. Αθήνα: Ανδρομέδα, 1980 και Gail HOLST, *Μίκης Θεοδωράκης: Μύθος και πολιτική στη σύγχρονη ελληνική μουσική*. Αθήνα: Μετρονόμος, 2014.]

φοβερός συνθέτης, αλλά είχε και μια ευαισθησία στον ποιητικό λόγο που συγκρίνεται με του Schubert.

Έκανα ανάλυση σε κάθε κύκλο τραγουδιών του, ιδιαίτερα σε αυτά που γράφτηκαν στη δεκαετία του '60, για να δείξω πώς κατάφερε ο Θεοδωράκης να πλάσει τραγούδια που έκαναν τον Σεφέρη, τον Ρίτσο, τον Ελύτη γνωστούς στον απλό λαό, στο ευρύ κοινό. Μεγάλο κατόρθωμα αυτό, και καταλαβαίνω ότι δεν ήταν ο μόνος συνθέτης που το πέτυχε, αλλά ο Θεοδωράκης ξεχώρισε ως μεγαλοφυής συνθέτης.

Εγώ λοιπόν ήθελα να μεταφέρω όλο αυτό το πάντρεμα της Ποίησης με τη Μουσική στον κόσμο εκτός της Ελλάδας.

Κεφάλαιο τρίτο: Κατερίνα Αγγελάκη-Ρουκ και Νίκος Καββαδίας

Τώρα φτάνουμε κυριολεκτικά στη μετάφραση. Πρέπει να πω ότι πριν τη Δικτατορία, δεν είχα την ικανότητα να μεταφράζω ελληνική ποίηση. Δεν είχα καλή γνώση της ελληνικής γλώσσας. Άρχισα να μαθαίνω την ελληνική γλώσσα με περιέργο τρόπο, από τα τραγούδια.

Μέχρι να φύγω από την Ελλάδα στην Αυστραλία, μελέτησα μόνη μου τη γλώσσα. Βαριόμουνα τη Γραμματική. Βρήκα ένα αστυνομικό μυθιστόρημα του Γιάννη Μαρή. Μου έφαγε ένα μήνα να το διαβάσω με το λεξικό δίπλα μου, αλλά έπρεπε να μάθω ποιος σκότωσε ποιον. Έτσι δεν βαριόμουνα κι έμαθα κάπως να διαβάζω και να γράφω.

Με την Κατερίνα Αγγελάκη-Ρουκ, τη μεγάλη ποιήτρια, είχα πιάσει φιλία από τις πρώτες μέρες μου στην Αθήνα. Τα Αγγλικά της ήταν πολύ ωραία και φυσικά μιλούσαμε στη μητρική μου γλώσσα. Κάποτε όμως αποφάσισα να μεταφράσω τα ποιήματά της στα Αγγλικά. Πάλι με το λεξικό μου κατάφερα να μεταφράσω μερικά ποιήματα και έτσι δημοσιεύτηκαν οι πρώτες μεταφράσεις μου.

Στα τέλη του '80, πάλι μέσα από το τραγούδι, ανακάλυψα έναν καινούργιο ποιητή. Είχα γνωρίσει την τραγουδίστρια Μαρίζα Κωχ και μια μέρα που καθόμασταν στο Φάληρο στην αμμουδιά άρχισε να μου τραγουδά τη «Φάτα Μοργκάνα». Μαγεύτηκα! Ποιος ήταν αυτός ο ποιητής; Πώς δεν ήξερα τα ποιήματα του Νίκου Καββαδία;

Πιστεύω ότι αν δεν είχα μεταφράσει τον Καββαδία, δεν θα τολμούσα να δημοσιεύσω τα δικά μου ποιήματα. Ήταν ο «σύντροφός» μου για πέντε χρόνια και με ταξίδεψε όχι μόνο σε εξωτικά μέρη αλλά και σε μια νέα ποιητική αισθητική που μου ταίριαζε. Λάτρευε ο ίδιος τη λιτότητα, καθώς και την παραδοσιακή μορφή στην ποίηση και ταυτόχρονα καταλάβαινε καλά τα σύγχρονα ρεύματα στην ευρωπαϊκή λογοτεχνία, επειδή ίσως η αδερφή του, η Τζένια Καββαδία, μετέφραζε η ίδια σύγχρονη γαλλική ποίηση.

Μεταφράζοντας τον Καββαδία κατάλαβα ότι το να μεταφράξεις Ποίηση σημαίνει ότι πρέπει να γράφεις καλή ποίηση στη δική σου γλώσσα. Έπρεπε να γίνω ποιήτρια, να μεταφέρω στους αγγλόφωνους την ποίηση του Καββαδία.

Από όσο ξέρω, πρέπει να πω ότι ο Καββαδίας άρεσε πάρα πολύ στο αγγλόφωνο κοινό που διάβασε το βιβλίο.³ Τουλάχιστον οι ποιητές που γνωρίζω τον βρίσκουν συναρπαστικό.

Κεφάλαιο τέταρτο: το Μοιρολόι

Μελέτησα τα Μοιρολόγια για προσωπικούς λόγους, όμως όταν διάβασα τους στίχους των μου ήταν φανερό ότι είχαν άμεση σχέση όχι μόνο με την αρχαία τραγωδία αλλά και με τη σύγχρονη ελληνική ποίηση.

Πάντοτε μου έκανε εντύπωση πώς στην Αθήνα του 5ου αιώνα προ Χριστού, όπου οι γυναίκες δεν έπαιζαν ρόλο στην πολιτική και πολιτιστική ζωή, κυριαρχούν στη σκηνή της τραγωδίας και παίζουν σημαντικό ρόλο στη θρησκεία, ιδιαίτερα στις τελετές του πένθους.

Οι φωνές τους ακούγονται τόσο δυναμικές στις τραγωδίες! Γιατί άραγε ο Αισχύλος, ο Σοφοκλής και ο Ευριπίδης έδωσαν τους πιο έντονους και συγκινητικούς ρόλους στις γυναίκες; Θα μπορούσα να μιλάω πολλές ώρες γι' αυτό το θέμα, θα εξηγήσω όμως μόνο πώς αυτό το ερώτημα με ώθησε να κάνω μια διαχρονική μελέτη του πένθους στην ελληνική λογοτεχνία.⁴

Το πένθος είναι αίσθημα, αλλά οι τελετές του θανάτου και του πένθους είναι μια παράσταση όπου οι γυναικείες φωνές ακούγονται δυνατά. Σε όλο τον κόσμο οι γυναίκες είναι που κλαίνε πιο δυνατά, που μιλάνε στους νεκρούς εκ μέρους της κοινωνίας.

Οι γυναίκες βρίσκουν στα μοιρολόγια—και ευρύτερα στην ποίηση του πόνου—τρόπους να εκφραστούν. Και όταν μιλάνε για τον πόνο, μου κάνει εντύπωση ότι δεν προσφέρουν καμία παρηγοριά. Αντίθετα με τη σύγχρονη δυτική προσέγγιση, όπου οι άνθρωποι αποφεύγουν τον πόνο του θανάτου. Οι μοιρολογίστρες καταλαβαίνουν την αξία του πόνου και δημιουργούν μια δική τους αισθητική του πόνου. Ακονίζουν τον πόνο και την τραγωδία του θανάτου. Όταν μια Αγγελάκη-Ρουκ ή

³ [Gail HOLST-WARHAFT, *The Collected Poems of Nikos Kavadias* (The Modern Greek Literature Library, 1). Rivervale, Νέα Υερσέη / Μαρούσι, Αθήνα: Attica Editions, 2006 (δίγλωσση έκδοση).]

⁴ [Gail HOLST-WARHAFT, *Dangerous Voices: Women's Laments and Greek Literature*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge, 1992.]

μια Κική Δημουλά γράφουν για τον πόνο τους, έχουν μια ολόκληρη παράδοση πίσω τους.

Φτάνει ίσως να πω εδώ ότι κατά τη γνώμη μου το Μοιρολόι ήταν μια γυναικεία φωνή που μαζί με όλα τα άλλα που είχα μάθει για την ελληνική μουσική και ποίηση εξέφραζε τον αιώνιο και συγκεκριμένο ανθρώπινο πόνο με έναν συγκλονιστικό, μοναδικό τρόπο.

Όπως έλεγε μια μοιρολογίστρα: *Θα πάω τον πόνο μου στον χρυσολόγο να μου τον φτιάξει γκόλφι να τον φοράω πάντα.*

Κεφάλαιο πέμπτο: η Πηνελόπη

Και φτάνουμε επιτέλους στην Πηνελόπη, σύμβολο και αντιπρόσωπο της γυναίκας που υποφέρει, που περιμένει, που αντέχει. Δεν είμαι βέβαια η πρώτη σύγχρονη συγγραφέας που αντιδρά στην ομηρική εικόνα της Πηνελόπης. Όπως έγραψα στο βιβλίο μου «Η εξομολόγηση της Πηνελόπης»:⁵

ποια γυναίκα που το αλάτι
του εραστή της πραγματικά το αξίζει
ως Πηνελόπη θα θέλει να μείνει;
Για κάποιου άλλου την απιστία
έζησε τη ζωή της στο κατώφλι
σκλάβα μιας εταίρας, της ελπίδας.

Στα ποιήματα της Πηνελόπης, τόλμησα να μεταφράσω μερικά δικά μου ποιήματα στα Ελληνικά. Τότε κατάλαβα πόσο επιφανειακά ήταν τα Ελληνικά μου. Πόσο μου έλειπε ακόμα αυτή η ποιητική γλώσσα που αποκτάει κανείς στα παιδικά του χρόνια. Ευτυχώς που είχα μια Αγγελάκη-Ρουκ να μεταφράζει μερικά από τα ποιήματά μου.

* * *

Μακάρι στο μέλλον να καταφέρω να γράφω καλύτερα και να συνεχίζω να μεταφράζω όχι μόνο την ελληνική γλώσσα αλλά και τον ελληνικό πολιτισμό στον εξωτερικό κόσμο.

Νομίζω ότι όλα αυτά τα κεφάλαια της ελληνικής μου πορείας έχουν μια συγγένεια μεταξύ τους. Τώρα που αρχίζω άλλο ένα κεφάλαιο με μια έρευνα για τα νησιώτικα δημοτικά τραγούδια και ταυτόχρονα μεταφράζω την αυτοβιογραφία της Μαρίζας Κωχ, καταλαβαίνω πόσο δεμένα είναι όλα αυτά τα θέματα. Εσείς είστε συνοδοιπόροι στο μονοπάτι

⁵ [Gail HOLST-WARHAFT, *Penelope's Confession*. Rivervale, Νέα Υερσέη / Μαρούσι, Αθήνα: Attica Editions, 2007 (δίγλωσση έκδοση).]

που διάλεξα. Δεν ξέρω αν μπορείτε να καταλάβετε πόσο δύσκολο είναι να μεταφράζει κανείς έναν ολόκληρο πολιτισμό. Αν δεν είχα την τύχη να βιώσω τις στιγμές που έχω ζήσει, δεν θα μπορούσα να μεταφράσω και να μεταδώσω ούτε τον Θεοδωράκη ούτε τα Ρεμπέτικα. Δεν φτάνει να μεταφράζει κανείς λέξη-λέξη τα ρεμπέτικα τραγούδια. Πρέπει να φέρνει μπροστά του την εικόνα του γέρο-Θανάση, με το παλτό στους ώμους και τη ρεπούμπλικα στο κεφάλι να χορεύει ένα σεμνό και αυστηρό ζεϊμπέκικο στο καπηλειό του Χασάνη το 1975.

Χωρίς τον Θανάση, χωρίς τον Μίκη, χωρίς τη Μαρίζα και τόσους άλλους που με έκαναν να νιώσω όλη αυτή τη μαγεία της ελληνικής μουσικής και ποίησης, δεν θα ήμουν σήμερα κοντά σας, εδώ, στο όμορφο Ρέθυμνο, πλάι σε τόσο αξιοθαύμαστους και φιλότιμους ανθρώπους.

Σας ευχαριστώ.

Gail Holst-Warhaft
Adjunct Professor
Department of Comparative Literature
Cornell University
glh3@cornell.edu

